

Чернобаєва А. Д.,
аспірантка кафедри цивільного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУБ'ЄКТИВНЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО НА РЕПРОДУКЦІЮ (ВІДТВОРЕННЯ) ЯК ЮРИДИЧНА ОСНОВА ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА

Анотація. У статті проаналізовано визначення сурогатного материнства і репродуктивних суб'єктивних цивільних прав, які отримали закріплення у проєктах нормативно-правових актів, доктринальних положеннях та інших джерелах. Автор піддає кропіткому науковому аналізу окремі суб'єктивні цивільні права, що відносяться сучасними джерелами до репродуктивних. Визначено зміст репродуктивної функції людини, яка забезпечує можливість зачаття, виношування і народження дитини.

Сформовано визначення репродуктивного суб'єктивного цивільного права особи (у вузькому розумінні), тобто права на відтворення, як визначеної міри можливої поведінки особи щодо реалізації репродуктивної функції шляхом природного або штучного зачаття та/або виношування і народження дитини.

Обґрунтовано, що, будучи пов'язаною з фізіологічними властивостями і можливостями організму людини, репродуктивна функція існує незалежно від інших осіб, що дає підстави віднести суб'єктивне цивільне право на репродукцію до абсолютних суб'єктивних цивільних прав. Водночас специфіка природного процесу зачаття потомства передбачає необхідність використання у цьому процесі клітин осіб жіночої і чоловічої статі. У зв'язку з цим ефективно здійснення репродуктивної функції на стадії зачаття обумовлює необхідність вступу у відносні цивільні правовідносини з іншою особою (протилежної статі) або з юридичною особою, у власності якої перебувають необхідні репродуктивні клітини.

Визначено, що у межах договірних цивільних правовідносин сурогатного материнства репродуктивну функцію реалізують особи жіночої і чоловічої статі, репродуктивні клітини яких використані у процесі зачаття дитини, а також сурогатна мати, яка забезпечує виношування і народження дитини. У зв'язку з цим названі особи виступають суб'єктами, які здійснюють свої репродуктивні суб'єктивні цивільні права.

Ключові слова: *репродукція (відтворення), репродуктивні права, зачаття, виношування дитини, народження, сурогатне материнство.*

Chernobaieva A. D. Subjective civil right to reproduction as legal basis for surrogacy contractual relationships

The article is devoted to research of surrogacy legal relationships as well as subjective civil right to reproduction as legal basis for such relationships. The definitions of surrogacy and of the reproductive subjective rights contained in the projects of regulatory instruments, doctrine provisions and other sources are considered. The author analyzes comprehensively separate subjective civil rights, related by modern sources to reproductive rights. The essence of human reproductive function that provide possibility to conceive, to carry and to born a baby is defined.

The definition of reproductive subjective civil right (in narrow sense) is formulated. According to it such right is defined as behavior measures of a person to realize reproductive function by natural or artificial conceive and/or carrying and birth of a child.

It is substantiated that being correlated with physiological features and abilities of human health reproductive functions exists regardless of other persons and this let to relate subjective civil right to reproduction to absolute rights. At the same time the specificity of natural process of conceiving provides necessity to use in such process the reproductive cells of human female and male. That is why the effective realization of reproductive function at the stage of conceiving determines the necessity to enter the relationships with the person of other gender or with the legal person who owns the necessary reproductive cells.

It is defined that within contractual civil legal relationships of surrogacy reproductive function is realized by person of female gender and person of male gender whose reproductive cells are used in conceiving process as well as surrogate mother who provides carrying and birth of a baby. Thus these persons realize their reproductive rights.

Key words: *reproduction, reproductive rights, conceiving, carrying the baby, childbirth, surrogacy.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах безпліддя набуває значення важливої проблеми як окремих осіб, так і суспільства загалом. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, відповідно до наявних відомостей, біля 48 мільйонів пар і 186 мільйонів окремих осіб зіштовхнулися з безпліддям [1]. Водночас у сучасних наукових дослідженнях зазначається, що, крім того що безпліддя викликається, як правило, певними захворюваннями або патологіями, неможливість мати власну дитину є важким психотравмуючим випробуванням для кожної особи [2, с. 37].

З огляду на зазначене людство зосередило увагу на способах вирішення цього питання, результатами чого стали розроблення й подальше активне впровадження у медичну практику допоміжних репродуктивних технологій, важливе місце серед яких посідає сурогатне материнство, що не лише дає можливість подружжю або окремим особам отримувати потомство, але й знімає з них необхідність виконання обов'язків із безпосереднього виношування і народження дітей. В умовах сьогодення ця методика отримала поширення в Україні [3].

Однак, незважаючи на важливість цього питання, нині конструкція договірних відносин сурогатного материнства залишається майже нерозробленою на рівні нормативно-правових актів і недостатньо дослідженою у доктрині цивільного права. За таких умов учасники договірних відносин сурогатного материнства позбавлені необхідної нормативної джерельної бази, яка б створювала гарантії для належного здійснення ними своїх прав, виконання обов'язків і задоволення інтересів. Як наслідок, існує значна ймовірність фіксації у відповідних договорах несправедливих або очевидно кабальних умов і виникнення у зв'язку з цим юридичних спорів. При цьому суди позбавлені необхідної методичної основи для ефективного вирішення відповідних спорів.

Крім того, підняте питання набуває додаткової актуальності з огляду на декілька обставин. Перш за все слід назвати необхідність забезпечення інтересів дитини, що зумовлює визначення її юридичного зв'язку з учасниками відносин сурогатного материнства. Крім того, необхідно враховувати поширену в Україні практику виношування громадянками Укра-

їни – сурогатними матерями дітей для іноземців, що пов'язується з потребою ретельного нормативно-правового вирішення усіх аспектів договірних відносин сурогатного материнства в аспекті колізійного правового регулювання.

Отже, в сучасних умовах питання договірних відносин сурогатного материнства виступає *terra incognita* цивільного права, а однією з визначальних перешкод на шляху її вирішення стоїть, зокрема, відсутність комплексного уявлення про базові аспекти цих відносин, одним з яких є правова природа права на репродукцію (відтворення).

На наше переконання, саме теоретичне вирішення цього питання створює потужний базис для подальшого глибокого юридичного осмислення і розуміння сутності договірних відносин сурогатного материнства, їх основних проблем і шляхів їх вирішення, зокрема з урахуванням можливості участі у таких відносинах іноземного елементу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання суб'єктивних цивільних прав особи на репродукцію, а також відносини сурогатного материнства ставали предметом дослідження таких вітчизняних і зарубіжних учених-правників, як І.В. Венедіктова, Н.Ю. Голубєва, А.О. Дутко, І.В. Жилінкова, М.Р. Заболотна, О.О. Кот, Т.С. Ківалова, Н.С. Кузнецова, Т.В. Курило, Р.А. Майданик, О.О. Малиновський, К.В. Москаленко, О.О. Отрадна, Н.М. Раданович, М.В. Романюк, О.В. Рябенко, В.В. Самойлова, М.В. Сидоренко, О.А. Явор, В.Л. Яроцький.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні цивільно-правової природи суб'єктивного цивільного права особи на репродукцію, зокрема, як передумови виникнення і розвитку правовідносин сурогатного материнства.

Основний матеріал дослідження. Положення чинного цивільного законодавства України не містять визначення сурогатного материнства, проте сутність відповідної конструкції суспільних відносин, розуміння якої набуло практично уніфікованого значення на рівні сучасних медичних наукових праць, періодично отримує відображення у законодавчих пропозиціях, що вносяться до Верховної Ради України. Однією з них є відкликаний у 2019 році

проект Закону «Про допоміжні репродуктивні технології» (реєстраційний номер 8629), у частині чотирнадцятій статті 1 якого пропонувалось таке визначення сурогатного (замінного) материнства: методика допоміжних репродуктивних технологій, у ході якої ембріон людини, зачатий чоловіком та жінкою, переноситься в організм іншої жінки для виношування і народження дитини [4].

Крім того, не розкривається нормативно-правовими актами України сутність репродуктивного суб'єктивного цивільного права. Одним із найбільш важливих джерел, присвячених цьому питанню, залишається Програма дій, прийнята Міжнародною конференцією з народонаселення й розвитку (Каїр, 5–13 вересня 1994 року) (далі – Програма) у тексті якої, зокрема, говориться на те, що репродуктивні права базуються на визнанні основного права подружжя та окремих осіб вільно приймати відповідальне рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням і часу їх народження, володіти для цього необхідною інформацією і засобами, а також на праві досягнення максимально високого рівня сексуального і репродуктивного здоров'я. Це також включає їх право приймати рішення щодо відтворення потомства без будь-якої дискримінації, примушування та насильства [5, с. 78].

Зазначене положення послугувало фундаментом для формулювання визначень репродуктивних прав ученими-правниками. Зокрема, А.О. Дутко і М.Р. Заболотна розглядають репродуктивні права фізичної особи у більш широкому розумінні, ніж описано вище, зокрема як гарантовані і заохочувальні державою можливості осіб щодо охорони їхнього репродуктивного здоров'я, вільного прийняття і реалізації рішення про зачаття дитини, народження або відмову від народження дітей у шлюбі або поза шлюбом, методів зачаття і народження дітей, зокрема за допомогою допоміжних репродуктивних технологій, кількості дітей, часу і місця народження, інтервалів між їхніми народженнями, необхідних для збереження здоров'я матері і дитини, а також медико-соціальної, інформаційної та консультативної допомоги у цій сфері [6, с. 86; 7, с. 258].

Дещо вужче розглядає репродуктивні права Т.В. Курило, яка зазначає, що репродуктивні

права фізичної особи являють собою гарантовані і заохочувальні державою можливості, пов'язані з реалізацією різних аспектів продовження роду (дітонародження), зокрема з прийняттям рішення про зачаття дитини, визначенням кількості дітей, інтервалів між їх народженням, із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій, якщо вагітність не може настати природним шляхом [8, с. 68].

В окремих пропонованих визначеннях репродуктивних прав можна простежити акценти на використанні допоміжних репродуктивних технологій, що особливо актуально у сучасних умовах. Зокрема, В.В. Самойлова пропонує розглядати репродуктивні права як сукупність можливостей людини із забезпечення народження дитини, що спричиняє виникнення сімейних, цивільно-правових відносин дитини з батьками та іншими членами сім'ї, які з огляду на можливості допоміжних репродуктивних технологій можуть не мати генетичного і біологічного зв'язку з дитиною [9, с. 26].

Отже, наведені визначення демонструють відсутність єдиного уніфікованого підходу до розуміння сутності репродуктивних суб'єктивних цивільних прав та їх видів і відносний плюралізм поглядів на підняте питання. Положенням, що об'єднує наведені дефініції, виступає власне репродуктивна функція людини, яка відображається у них вживанням таких термінів, як «зачаття» та «народження». Водночас інші аспекти окресленої тематики залишаються варіативними, оскільки отримують розширення або, навпаки, звуження у пропонованих визначеннях, що вбачається, зокрема, у поглядах на види репродуктивних прав.

Більш глибоко поглянути на підняте питання дають змогу різновиди репродуктивних прав, що визначаються, зокрема, положеннями Програми. При цьому слід акцентувати увагу на тому, що термінологічно словосполучення «репродуктивні права» означає множину, у зв'язку з чим йдеться не про одне суб'єктивне право, а про їх певну групу. У сучасних юридичних дослідженнях відзначається, що відповідні права складають систему прав [8, с. 68].

Одним із різновидів репродуктивних прав положення Програми є право приймати рішення щодо відтворення потомства [5, с. 78].

У цьому аспекті слід згадати слова О.О. Малиновського, який зазначає, що основним призначенням суб'єктивного цивільного права виступає задоволення інтересів особи, якій таке право належить [10, с. 222]. Водночас спірним є те, що прийняття рішення щодо відтворення потомства здатне задовольнити інтереси суб'єкта права, який його прийняв, адже такий акт не означає здійснення репродуктивної функції і досягнення бажаного результату. Фактично відповідне рішення, якщо воно має односторонній характер і не втілюється в актах фактичної поведінки особи, взагалі не породжує жодних наслідків у контексті зачаття і народження дітей.

У зв'язку з цим у цьому разі більш доречно говорити про свободу вибору щодо відтворення потомства як невід'ємну можливість абсолютного характеру [11, с. 421] робити те, що не шкодить іншим [12, с. 44].

Також положення Програми визначають як репродуктивне право подружжя та окремих осіб вільно приймати відповідальне рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням і часу їх народження, а також володіти для цього необхідною інформацією і засобами.

Таке формулювання також зіштовхується з окресленими проблемами, проте його можна конкретизувати. Очевидно, що в цьому разі слід говорити не стільки про прийняття рішення, скільки про його реалізацію і безпосереднє виконання репродуктивної функції. При цьому наведене формулювання дає можливість досить системно визначити конкретні прояви зазначеного права.

Перш за все слід розглянути відповідну міру можливої поведінки у контексті «окремої особи». Такий підхід одразу ж дає можливість виявити вразливі місця і водночас специфіку аналізованого суб'єктивного цивільного права.

У сучасних умовах з огляду на фізіологічні особливості одна особа жіночої або чоловічої статі не здатна самостійно забезпечити зачаття дитини, тому реалізувати репродуктивну функцію в аспекті усіх її стадій, які загалом зводяться до зачаття, виношування і народження потомства, вона не може.

Звідси випливає, що для здійснення такого права відповідній особі необхідно вступити

у відносини з іншим суб'єктом протилежної статі. При цьому з огляду на те, що здійснення репродуктивного права базується на вільному волевиявленні обох осіб і жодна з них не може бути примушена до певної поведінки, вступ у них є добровільним.

Отже, за загальним правилом, ефективне здійснення репродуктивного права, яке передбачає вчинення актів активної поведінки щодо визначення кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням і часу їх народження, що спрямовані на зачаття, виношування і народження потомства, передбачає спільне волевиявлення двох осіб, а саме жіночої і чоловічої статі відповідно. У зв'язку з цим відповідний результат, за загальним правилом, досягається здійсненням кожною з них репродуктивного права.

З урахуванням наведеної специфіки реалізації репродуктивної функції та здійснення репродуктивних суб'єктивних цивільних прав саме конструкція відносин сурогатного материнства дає можливість більш глибоко осмислити правову природу ступеня досліджуваної можливої поведінки особи, адже у такому разі постає логічне запитання про те, хто зі сторін договору сурогатного материнства здійснює зазначене право.

Звернення до суб'єктного складу конструкції договірних відносин сурогатного материнства дає змогу говорити про незмінний характер лише одного з елементів такого складу, яким виступає фігура сурогатної матері. За загальним правилом, контрагентом за таким договором виступає подружжя, яке в подальшому стає генетичними батьками дитини.

Водночас існує можливість виникнення ситуації, коли на другій стороні договору сурогатного материнства, яка вступає у відносини із сурогатною матір'ю, перебуватиме одна особа, яка може мати генетичний зв'язок із дитиною або взагалі не мати його. Йдеться, зокрема, про випадки, коли відповідна особа скористалася донорським біологічним матеріалом для його поєднання зі своїм матеріалом, а також про випадки, коли особа скористалась одночасно донорським матеріалом жінки і чоловіка.

Окреслене сприяє виникненню питання стосовно того, чи здійснюється репродуктивна функція, отже, чи реалізується відповідне суб'єктивне цивільне право лише генетичними

батьками дитини, зачатої у ході використання сурогатного материнства як методу допоміжних репродуктивних технологій, або також сурогатною матір'ю та іншими особами, зокрема тими, які укладають договір сурогатного материнства, надаючи для виношування запліднену клітину, утворену з біологічного матеріалу третіх осіб?

Відповідь на це запитання слід надавати з огляду на базове і водночас визначальне положення, відповідно до якого репродуктивна функція забезпечує зачаття інших осіб [8, с. 68] або у більш широкому розумінні – відтворення людини [13, с. 151].

Положення чинних нормативно-правових актів не розкривають усю сутність репродуктивної функції, проте, оперуючи відповідним поняттям у статтях 49 та 50 СК України у контексті чоловіка і жінки, законодавець, однак, пов'язує репродуктивну функцію жінки з можливістю народити дитину (частина третя статті 49) [14]. Сутність репродуктивної функції чоловіка залишилась нерозкритою на нормативно-правовому рівні.

Водночас окреслене дає змогу стверджувати, що відтворення людини у контексті особливостей процесу дітонародження охоплює такі стадії, як зачаття (для якого потрібен біологічний матеріал особи жіночої і особи чоловічої статі), виношування і народження дитини (які здійснюються особою жіночої статі).

Щодо частини третьої статті 49 СК України існують сумніви про те, чи враховував законодавець на момент формування цього нормативного положення актуальні тоді досягнення медицини, які обумовлювали можливість сурогатної матері виносити і народити дитину без генетичного зв'язку з нею. Проте, незважаючи на це, вважаємо, що в аспекті відносин сурогатного материнства репродуктивну функцію виконують як біологічні батьки дитини (особи, чий біологічний матеріал послугував для формування ембріона), так і сурогатна мати, яка може не мати генетичного зв'язку з таким ембріоном, проте яка забезпечує виношування і народження дитини.

Необхідність розгляду відповідних актів поведінки сурогатної матері як актів здійснення репродуктивного суб'єктивного цивільного права обумовлюється в умовах сьогодення також тим, що нині відсутні технології, які б

дали змогу виносити дитину *in vitro* без поміщення зачатої яйцеклітини в організм жінки.

Отже, навіть якщо жінка виношує яйцеклітину іншої особи, запліднену третьою особою і не має генетичного зв'язку з відповідним ембріоном, вона, по-перше, забезпечує виношування дитини у той самий спосіб, у який би виношувала ембріон, з яким би мала генетичний зв'язок; по-друге, між сурогатною матір'ю і дитиною існує біологічний зв'язок, за якого життєдіяльність ембріона забезпечується організмом сурогатної матері; по-третє, сурогатна матір забезпечує виконання процесу репродукції людини безальтернативним шляхом, оскільки сучасні технології не дають змогу скористатись іншим способом виношування та народження дитини.

Повертаючись до положень Програми, згадуємо про те, що у відповідній її частині, яка присвячена репродуктивним правам, також вказується на те, що існує право подружжя та окремих осіб отримувати інформацію та засоби, необхідні для прийняття рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням і часу їх народження.

До недавнього часу, коли сфера охорони здоров'я перебувала у монополії держави та органів місцевого самоврядування (оскільки медичні заклади функціонували переважно в організаційно-правовій формі державних організацій або комунальних підприємств відповідно), можна було би стверджувати, що окреслений принцип стосується переважно урегульованих правом суспільних відносин, що складаються між подружжям або окремими особами, з однієї сторони, і закладами охорони здоров'я, з іншої сторони. За такого підходу цей принцип виступає важливою складовою частиною засад регулювання публічних відносин у відповідній сфері. Як зазначає щодо цього Р.А. Майданик, вітчизняна доктрина медичного права зазвичай виходить з ідеї публічно-правового характеру відносин із надання медичної допомоги, за яких кожний медичний працівник зобов'язаний безоплатно надати необхідну медичну допомогу фізичній особі, котра перебуває в небезпечному для її здоров'я стані [15, с. 54].

Водночас поступове зняття монополії зі сфери охорони здоров'я і активний розвиток

мережі приватних медичних закладів визначають покладення такого обов'язку на приватні клініки, які внаслідок одержання ліцензії зобов'язалися забезпечувати належний рівень послуг, що надаються громадянам у сфері охорони здоров'я. Крім того, як зазначає Р.А. Майданик, в умовах сьогодення спостерігається тенденція до виокремлення загального та спеціального рівнів цивільного права, що передбачає, зокрема, формування базових приватноправових норм, які відповідають вимогам суб'єктивного цивільного права і здатності кореляції, створення міжгалузевих зв'язків цивільного права [16, с. 78]. У зв'язку з цим аналізоване суб'єктивне право, незважаючи на його можливість бути елементом змісту відносин із надання безкоштовної медичної допомоги, входить до змісту цивільних правовідносин, що виникають між подружжям або окремими особами, з однієї сторони, і закладами охорони здоров'я незалежно від форм власності, з іншої сторони, під час надання останніми медичних послуг.

Однак у контексті викладеного постає питання про те, чи можна аналізоване суб'єктивне цивільне право взагалі відносити до репродуктивних прав. Одержання відповідної інформації не пов'язується безпосередньо зі здійсненням репродуктивної функції, хоча може впливати на рішення щодо її здійснення відповідними особами.

У зв'язку з цим вважаємо, що за таких умов право подружжя та окремих осіб отримувати інформацію та засоби, необхідні для прийняття рішення щодо кількості своїх дітей, інтервалів між їх народженням і часу їх народження, можна розглядати як різновид репродуктивних прав лише за широкого розуміння останніх або як допоміжних репродуктивних прав, здійс-

нення яких може сприяти здійсненню основного суб'єктивного права на репродукцію, тобто зачаття, виношування та народження дитини.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дає підстави визначити репродуктивне суб'єктивне цивільне право особи (у вузькому розумінні), або право на відтворення, як визначену міру можливої поведінки особи щодо реалізації репродуктивної функції шляхом природного або штучного зачаття та/або виношування і народження дитини.

При цьому, будучи пов'язаною з фізіологічними властивостями і можливостями організму людини, репродуктивна функція існує незалежно від інших осіб, що дає змогу віднести суб'єктивне цивільне право на репродукцію до абсолютних суб'єктивних цивільних прав. Водночас специфіка природного процесу зачаття потомства передбачає необхідність використання у цьому процесі клітин осіб жіночої і чоловічої статі. У зв'язку з цим ефективне здійснення репродуктивної функції на стадії зачаття обумовлює необхідність вступу у відносні цивільні правовідносини з іншою особою (протилежної статі) або з юридичною особою, у власності якої перебувають необхідні репродуктивні клітини.

У межах договірних цивільних правовідносин сурогатного материнства репродуктивну функцію реалізують особи жіночої і чоловічої статі, репродуктивні клітини яких використані у процесі зачаття дитини, а також сурогатна мати, яка забезпечує виношування і народження дитини. У зв'язку з цим названі особи здійснюють репродуктивне суб'єктивне цивільне право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Infertility. URL: https://www.who.int/health-topics/infertility#tab=tab_1 (дата звернення: 30.11.2021).
2. Веропотвелян П.Н., Веропотвелян Н.П., Радченко В.В. Сексуальное здоровье и репродукция. *Жіночий лікар*. 2015. № 1 (57). С. 36–39.
3. Как украинки вынашивают чужих детей. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-43042480> (дата звернення: 10.12.2021).
4. Про допоміжні репродуктивні технології : проект Закону, зареєстрований у Верховній Раді України 19 липня 2018 році за № 8629. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64477 (дата звернення: 30.11.2021).
5. Программа действий, принятая на Международной конференции по народонаселению и развитию (Каир, 5–13 сентября 1994 года). URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/ICPD_programme_of_action_ru.pdf (дата звернення: 25.11.2021).

6. Дутко А.О., Заболотка М.Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 82–90.
7. Дутко А.О., Заболотка М.Р. Закріплення репродуктивних прав особи у сімейному законодавстві. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. № 845. С. 257–262.
8. Курило Т.В. Особливості правового регулювання репродуктивних прав фізичної особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 66–68. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2017.pdf (дата звернення: 29.11.2021).
9. Самойлова В.В. Семейно-правовые аспекты реализации репродуктивных прав при применении вспомогательных репродуктивных технологий : монография. Москва : МЭСИ, 2012. 159 с.
10. Малиновский А.А. Назначение субъективного права. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 2006. № 4. С. 222–230.
11. Сидоренко М.В. Суб'єктивні права, свободи та інтереси як об'єкт судового захисту (постановка проблеми). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 417–424.
12. Раданович Н.М. До питання про загально дозвільне юридичне забезпечення права власності на землю в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2016. Вип. 41. Т. 1. С. 43–47.
13. Рябенко О.В. Право фізичної особи на репродукцію (відтворення): поняття та історико-правові аспекти становлення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: *Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 148–151.
14. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135 (із змінами).
15. Майданик Р.А. Договір про надання медичних послуг. *Медичне право*. 2010. № 5 (1). С. 52–66.
16. Майданик Р.А. Цивільне право як сфера приватного права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 65–80.